

הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה

אילן תלמוד וויקטוריה בראט*

(עומד להתפרסם בסוציולוגיה ישראלית)

הקדמה

בשנים האחרונות הולך וגובר השימוש במושג "הון חברתי" בסוציולוגיה, במדע המדינה ובתחומים הסמוכים. השימוש המקורי במושג נועד בעיקר להבהיר כיצד הפעילות הכלכלית שזורה במבנה החברתי באופן שמיטיב עם השחקנים. הטענה הרווחת היא שקיומו של "הון חברתי" מקל את הפעילות הכלכלית בכך שהוא מפחית עלויות, מסייע בהעברת מידע יקר ערך ומקטין את אי-הוודאות השוררת במצבי סיכון (Lesser, 2000). דומה שבזירה הכלכלית לפחות, קיומו של הון חברתי מיטיב עם יחידים ועם קבוצות (Burt, 1992; Grootaer & Van Bastelaer, 2002). בהמשך נעשה שימוש הולך וגובר ב"הון חברתי" גם בהקשרים אחרים: כדי להסביר שגשוג של תנועות חברתיות ופוליטיות (Minkoff & April, 1997), פריצת מהפכות (Opp & Gern, 1993; McAdam et al., 2001), פיתוח כלכלי (Woolcock, 1998), הבדלים בין-חברתיים בשיעורי פשיעה, קריסת קהילות לאומיות (Putnam, 1993) ויצירת קהילות וירטואליות (Blanchard & Horan, 1998). כפי הנראה, לא די לסוציולוגים בשימוש במטפורות כלכלניות כגון הון תרבותי, הון אנושי והון כלכלי, מכיוון שהמונח "הון חברתי" אומץ בקצב כמעט חסר תקדים בסוציולוגיה ובתחומים סמוכים. עם זאת, דומה שהשימוש הרב במושג אינו הומוגני: החוקרים המשתמשים במושג מגדירים אותו בצורות שונות ואף סותרות, ובונים את ההסברים הנשענים על המושג בצורות ניתוח שונות ומתוך נקודות מבט תאורטיות ודיסציפלינריות קוטביות. לכאורה, ההסברים המשתמשים ב"הון חברתי" אינם שונים מההסברים הקלאסיים, שהפונקציונליסטים ותורת החליפין סיפקו לתופעות חברתיות. כך, בדיוק כמו פרסונס, יכול איש מדע המדינה להשתמש ב"הון חברתי" כב"דבק נורמטיבי פונקציונלי", המלכד את החברה ומאפשר לה קיום נאות או קדמה (Putnam, 1993; Fukuyama, 1995); כמו מרטון בכתובתו על האנומיה, גם חוקר המפיה יכול להיעזר באותה הגדרה כדי לשפוך אור על הרס החברה הסיציליאנית (Gambetta, 1993) או הפוסט-סובייטית (Varese, 2001). חוקרים אחרים, המושפעים מתאוריית החליפין, מקשרים בין בעלותו של היחיד על הון חברתי ליתרונו היחסי בשוק העבודה (Granovetter, 1973; Lin, 1981). באופן דומה, מחקרים אחרים מוצאים ב"הון חברתי" גורם המעניק יתרון יזמי שיטתי לקבוצת מהגרים וייטנמיים בניו-אורלינס, לקוריאנים בלוס-אנג'לס לאחר שחוו השפלות ואובדן סטטוס (Waldinger, 1995), או לארגוני ענק חמסניים יפניים, וכל זאת תוך כדי שימוש באותו מושג (Gerlach et al., 1995).

(al., 1992). אם כך נשאלת השאלה, האם המושג ריק מתוכן, או שהוא שחזור אופנתי

ומאוחר של תובנות ישנות?

מטרת המאמר הנוכחי היא כפולה: (א) לתאר את מגוון השימושים ב"הון חברתי". (ב) להציג מסגרת אנליטית, הנגזרת מהסוציולוגיה של הרנטה ומהתפתחויות בחקר נרטיבי של יחסים, שתפזר קמעה את הבלבול הרב בשימוש הסוציולוגי במושג.¹

שימושים ראשונים: בורדייה וקולמן

לורי היה אחד הכלכלנים הראשונים שהחלו להשתמש במושג "הון חברתי" כמוצר של הקבוצה, כדי להסביר כיצד קהילתיות המכוננת על הדדיות ושיתוף קבוצתי מגבירה שגשוג כלכלי (Adler & Kwon, 1998). בשנות השמונים ייבאו פייר בורדייה וג'יימס קולמן את המושג לסוציולוגיה, כדי להראות כיצד יסודות הטמונים במבנה החברתי מהווים אמצעים אינסטרומנטלים המקלים את פעולותיהם התכליתיות של השחקנים. אך כל אחד משני החוקרים הללו השתמש במונח במובן מנוגד. בורדייה השתמש בהון חברתי כדי להאיר מנגנון נוסף של אי-שיוויון, וקולמן השתמש במושג כדי להסביר תפקוד פונקציונלי. בורדייה קבע שהון חברתי הוא "מכלול המשאבים הממשיים והפוטנציאליים הקשורים לבעלות על רשתות בנות קיימא, באמצעות יחסים ממוסדים במידה זו או אחרת של היכרות והכרה הדדית" (1985, ע' 248). קולמן, שהושפע רבות מהגרסה הכלכלנית של אינדיבידואליזם מתודולוגי, ראה ביצירת ההון החברתי תהליך המסייע ליחיד לממש מטרות תכליתיות. על-פי קולמן, הון חברתי הוא "סוג מובחן של נגישות למשאב חברתי, המקל את פעולותיו של השחקן, הן ברמה היחידנית והן ברמה הקבוצתית" (Coleman, 1988, p. 98). ההבדל בין שני התאורטיקנים נעוץ בתפיסות התאורטיות הכלליות השונות: בורדייה רואה בהון החברתי אמצעי שעתוק ושליטה של המעמד ההגמוני, בעוד קולמן מאתר בהון החברתי דפוסים קהילתיים המסייעים ליחידים. לגבי בורדייה, הון חברתי הוא ממד נוסף (בעל אוטונומיה אונטולוגית ואנליטית), שאפשר להבחין בו בין השכבות (דומיננטיות) בחברה לבין חסרות העוצמה. בורדייה השתמש במתח הוובריאני בין ממדי השוק (היוקרה והעוצמה) כדי להסב את תשומת לבנו ל"שערי ההמרה", או למתח המובנה חברתית בין שלושת סוגי ההון -- התרבותי, הפיננסי והחברתי, שהם כולם משאבים מצטברים, הניתנים לתרגום בסופו של דבר להון כלכלי או לעוצמה. עם זאת, היחסים בין הון חברתי, הון תרבותי והון כלכלי אינם חד-ערכיים. כ"סטרוקטורליסטי-קונסטרוקטיביסטי" קובע בורדייה שכדי ליצור בעלות על הון חברתי, הפעלן צריך להשקיע הון תרבותי בפעולה חברתית. עם זאת, בהשוואה לחליפין כלכלי, ההשקעה בהון חברתי עצמו יוצרת סיכונים מיוחדים, שכן היא מתאפיינת בתגמול

*אוניברסיטת חיפה.

בטווח זמן בלתי מסוים, היא בעלת שקיפות מצומצמת ביחסים החברתיים, והיא נתונה להפרה אפשרית של מחויבויות חברתיות וציפיות להדדיות (Bourdieu, 1979; 1980).

בניגוד מוחלט לבורדייה, קולמן סבור שמטרות תכליתיות מתממשות באמצעות קיומו של מערך ממוסד של מחויבות כללית, היוצר בקרב הפעלנים החברתיים ציפיות חיוביות הדדיות ויחסי אמון. על-פי גישה זו, הון חברתי הוא מעין "מוצר ציבורי" השייך לכולם, אך היחיד נהנה ממנו מכיוון שהוא מפחית את העלויות או את אי-הוודאות בחליפין (מעין "יסודות טרום חוזיים של החליפין"). מובן נוסף של המונח, על-פי קולמן, הוא שציות קונפורמי לנורמות עקיבות מאפשר את הביצוע היעיל של כל פרט בקבוצה בלי חשש מהפרת אמון. עבודותיו האמפיריות של קולמן (1985, 1988) תרמו רבות להבנת הקשר בין הון חברתי ברמה הקולקטיבית לבין הישגיות בבית-הספר ואי-שוויון חברתי.

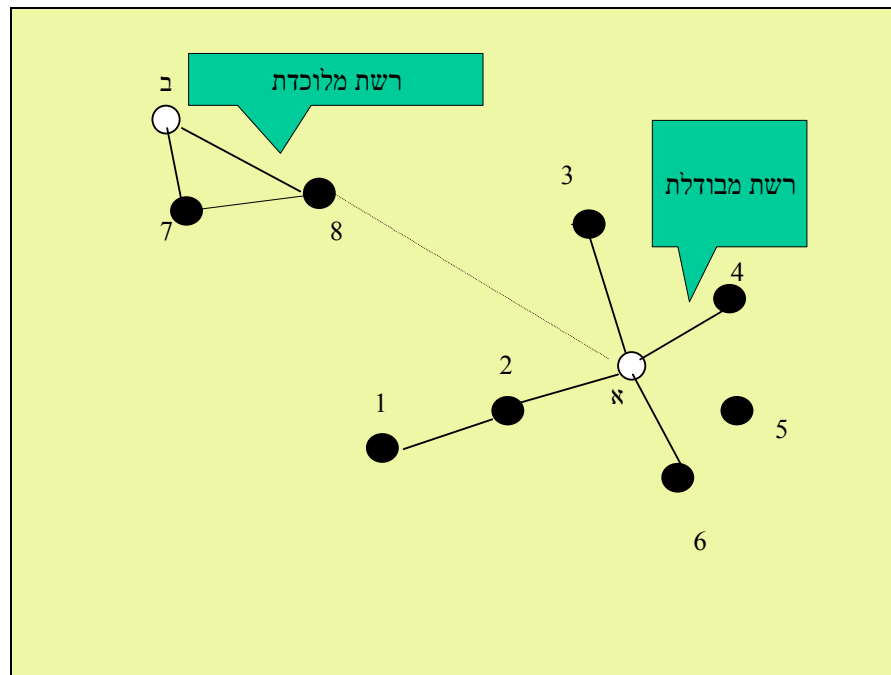
קולמן ערך מחקר אורך על תלמידי תיכון בבתי-הספר בארצות-הברית בין השנים 1980-1982, והדגים את השפעתם של יחסי אמון וציפיות עקיבות הנוצרים בקהילה הקתולית כלפי התלמידים ביחס להישגיהם. כתוצאה מכך, הישגי התלמידים בבתי הספר הקתוליים גבוהים מאלה של תלמידי בתי-הספר הציבוריים. קולמן משתמש בדוגמה זו כדי לטעון שנורמות ואמון המוכללים בקבוצה תחומה (closure) מגבירים את רווחת היחידים. לטענתו, אם ילד יאבד בירושלים, עוברים ושבים יחזירו אותו להוריו. לעומת זאת, ילד שיאבד בשיקגו עלול להיעלם. באופן דומה, הסחר בין סוחרים היהלומים בניו-יורק מתקיים גם בלי אשראי חוזי רשמי, בעקבות האמון ששורר בין הסוחרים היהודים בגילדה. ההסתברות להפרת האמון פוחתת עקב קיומם של קשרים סבוכים ורב-ממדיים בין הסוחרים (Coleman, 1988). אם כן, קולמן רואה בהון החברתי מסד מבני חברתי, המונע את היחיד הרציונלי מהפרת נורמות תקינות, גם אם הפרתן יכולה להגדיל את תגמולו לטווח הקצר. עם זאת, הגדרתו של קולמן עמומה במקצת ואינה חד-משמעית. הוא אינו טורח להבדיל בין "הון חברתי" כמערכת ערכים ממוסדת לבין "הון חברתי" כדפוס יחסים חברתיים, ואינו טורח להתייחס למתח בין רמת היחיד לרמת הקבוצה.

העולם המקייאוויליסטי של ברט

בניגוד לקולמן, המערב בין יחסים חברתיים לציפיות חברתיות משותפות, ברט מגדיר הון חברתי כתופעה מבנית בלבד, הנגזרת מתורת הרשתות. הוא נשאר במסגרת הפרוייקט המבני-אינדיווידואלי של קולמן, אך משנה את משמעות המושג "הון חברתי" לחמש כוחני של השחקן, המתאפשר כתוצאה מהזדמנויות מבניות בלתי שוויוניות. לפיכך, הון חברתי הוא נכס

¹ מפאת קוצר היריעה, אין ביכולתנו לפתח את כל טענות המאמר למשנה סדורה. אנו מקווים לעשות זאת בהמשך.

אינדיווידואלי, הבא על חשבון הזולת, ושחקן רציונלי ינצל את יתרונו המבני לקבלת תגמולים מרביים, גם אם יצירת הערך נובעת מחמס או מניצול.

בתאוריית "החורים המבניים", ברט (1992) מגדיר "הון חברתי" כחוסר קשר בין שותפי התפקיד של היחיד. האיור (סוציוגרמה) מתאר מהלך התקשרויות בין שחקנים ברשת,² ומדגים שני סוגים של התקשרויות בין שחקנים, היוצרים שתי רשתות. הרשת הימנית (בין שחקן א לשחקנים 1--8) היא מערך יחסים מבודלים, שבו שחקן א נמצא במיקום מרכזי. לעומת זאת, הרשת השמאלית מורכבת משלושה שחקנים הקשורים זה בזה. שלושת השחקנים נהנים מפיקוח חברתי הדדי ומליכודות רבה, אך איש מהם אינו נהנה מיתרון על פני רעהו. לעומת זאת, לשחקן א ברשת המבודלת יש יתרון מבני משמעותי בהתקשרויותיו: הוא קשור לשחקנים שאינם קשורים זה לזה, ולכן הוא נהנה מיתרונות הנובעים מעמדתו החברתית העדיפה ברשת. יש לו פוטנציאל לקבל מידע לא-מיותר (non redundant information) המגיע מאשכולות מגוונים, ומיקומו מעניק לו יכולת תיווך, שליטה ותכסוס לגבי פעולותיהם של האחרים. יתרה מזאת, הוא נהנה מתזמון ונגישות טובים יותר למשאבים אחרים העשויים לזרום ברשת. במילים אחרות, לשחקן א יש יתרון מבני, הנובע מחוסר הקשר בין שותפי התפקיד שלו.

אם יחסי הרשת הם יחסי חליפין, ואם נניח שכל השחקנים הם תועלתניים במידת-מה, אפשר לצפות שהחליפין לא יהיה הוגן. לשחקן א יש "הון חברתי" רב יותר: הוא בעל יכולת רבה יותר משותפי התפקיד שלו להכתיב את המחיר תמורת משאבים העוברים דרכו.

המונופוליזציה של העמדה החברתית של א מאפשרת לו להרוויח יותר בתהליך החליפין הלא-סימטרי. יתרון זה מועצם בשל העובדה ששחקן זה מקושר בקשר רופף (המצוין בקו מקווקו) לרשת השנייה. טווח היחסים הרחב יחסית של השחקן א מוגדל על-ידי קשריו עם הרשת המלוכדת (דרך קשריו עם שחקן 8). מכאן נובע שלשחקן 8 יש יתרון מבני גדול יותר משל שחקן 7 או משל שחקן ב, שכן שני האחרונים חייבים לעבור דרך שחקן 8 כדי להגיע לרשת המבודלת. בדומה לכך, כל אחד מחברי הרשת המבודלת חייבים להעביר משאבים (ממשיים או סמליים) דרך שחקנים א ו-8 כדי שיגיעו ל-7 או ל-ב.

על-פי מחקרים שונים, הקשר הקיים בין השחקנים א ו-8 מעניק להם מבנה הזדמנויות ייחודי, שכן הם מהווים "גשר" בין שני אשכולות חברתיים. לשחקנים א ו-8 יש הון חברתי הנובע ישירות מהמונופולין שלהם על מידע ועל הזדמנויות. כך, לדוגמה, יש להם סיכוי גבוה יותר למצוא עבודה חדשה, לשפר את מצבם הכלכלי ואף את הסטטוס שלהם (Granovetter, 1973; Lin, 2001). נוסף על כך, לשני השחקנים בעלי ההון החברתי קל יותר (וזול יותר) לאגד את חברי הרשתות לפעולה שיתופית, ולכן מבנה יחסים כגון זה מאפיין יזמים פוליטיים של תנועות חברתיות.

ברט הראה בעבודותיו (1992) יחד עם כמה תלמידים (כולל תלמוד בעבודותיו על יחסים במשק הישראלי, 1992, 1994, 1997), כי גם השוק הכלכלי מובנה על-ידי התקשרויות לא-סימטריות. מהלך ההתקשרויות יוצר אילוצים מבניים מובחנים לגבי חלק מהשחקנים, לעומת "אוטונומיה מבנית" ששחקנים אחרים נהנים ממנה.

ברט (1992) ותלמוד (1994) הראו שענפים כלכליים בעלי "הון חברתי", הנמצאים במערכת יחסים עם שותפי הסחר אשר אינם מקושרים בינם לבין עצמם, מרוויחים יותר. ליתרון זה השלכות נוספות: ענפים חזקים אלה מקבלים תמיכה רבה יותר מן המדינה (Talmud, 1992), והפירמות העסקיות בהם נוטות לשרוד יותר (Talmud & Mesh, 1997). אם כך, ההון החברתי של הענף נובע מהאופן שבו הוא סוחר עם ענפים אחרים, ומדפוס היחסים שמקיימים שותפי הסחר בינם לבין עצמם.

ברט, הנוקט בגישה יחידנית קיצונית, מספק לנו באורח פרדוקסלי תאוריה המסבירה אי-שוויון מבני. לעומת זאת, קולמן מחזיק בעמדות מבניות ומייצג גישה פונקציונליסטית, הסוברת כי רווחתו של היחיד תלויה ברמת הסולידריות החברתית.³

הון חברתי ברמה הקולקטיבית

²נקודה מסמנת שחקן, וקו העובר בין שני שחקנים מצוין שקיים קשר ביניהם. לקוח מתוך תלמוד (בדפוס).
³אירוניה נוספת טמונה בכך שברט, תלמידו של קולמן, קרוב בהשקפתו לתורת השדה ולהגדרת ההון החברתי של בורדייה יותר מאשר להגדרתו של קולמן.

בניגוד לשימוש ב"הון חברתי" כדי להסביר הבדלי ביצועים ברמת השחקן, השימוש במושג ברמה הקולקטיבית נפוץ ופופולרי אף יותר. למעשה, רוב השימוש שנעשה במונח במדע המדינה, בכלכלה ובחקר קהילות, נעשה ברמת ניתוח קבוצתית.

1. ארגונים וכלכלה

לעומת התאוריה של ברט, נמצא שקשרים הדוקים ברשתות מלוכדות מהווים לעתים יתרון מבני משמעותי (Talmud & Mesh, 1997). נהפיאט וגושאל, לדוגמה, קישרו בין הון חברתי לידע ארגוני (Nahapiet & Ghoshal, 1998). לטענתם, הון חברתי מורכב מ"הרשתות החברתיות בארגון ומכל המשאבים הממשיים והפוטנציאליים העוברים דרכן". באמצעות קיומם של אמון, היסטוריה משותפת, יחסי חליפין הדדיים ופנייה לנרטיבים זהים, השחקנים בארגונים עסקיים מייצרים הון חברתי משותף, המהווה מצע ליצירת "הון אינטלקטואלי", בעיקר תוך כדי שילוב מוקדי "ידע סמוי" או ידע לא-סטנדרטי, שהעברתו מחייבת יחסי פנים-אל-פנים. במחקר המשך מצאו טסאי וגושאל (Tsai & Ghoshal, 1998) שקיים קשר חיובי בין רמת ההון החברתי הארגוני לבין חדשנות בת קיימא ויצירת קניין רוחני, המעניקים לפירמה יתרון תחרותי ארוך טווח.

בדומה לכך הראה אור (Orr, 1990) כיצד רשת מלוכדת של קהילה עיסוקית מסייעת לטכנאי מכונות צילום לרכוש ידע הקשרי ומיומנות מקצועית על-ידי שיתוף מצד העמיתים בנרטיבים אישיים אחרים לגבי "הטיפול בתקלות". נוסף על כך, המחקר מדגים כיצד בילוי זמן משותף מהווה דפוס חברתי, שבאמצעותו מועברים סוגי מידע נחוצים להתקדמות בקריירה התעסוקתית (רכילויות, הזדמנויות עבודה וכו'). נמצא כי הרשתות ברמה הבין-אישית יוצרות ומחזקות חליפין והעברה של ידע חדשני בין הרשתות בתוך הארגון וברמה הבין-ארגונית; ואילו רשתות בין-ארגוניות מקלות את העברת "הידע המסחרי" בין השחקנים השונים. ארגונים המייצרים מוצר לא-סטנדרטי, הפועלים בסביבה המתאפיינת באי-וודאות ובתחרותיות עזה, נוטים לפתח תלות מהותית בפיתוח ובהעברה של ידע מורכב, סמוי והקשרי (Darr & Talmud, 2003), שכדי ליצור ולשמר אותו נדרשת אינטראקציה חברתית ופרקטיקות המועברות באמצעות רשתות בלתי פורמליות של העובד. ככל שיחסים מאופיינים באי-וודאות או בהעברת ידע מורכב, הקשרי, סמוי או רגיש, כך קשרים הדוקים יהוו גורם יעיל בהתקשרות. ארגונים רבים, החשים צורך ללבן בעיות מורכבות עם ארגונים אחרים, מכוננים "ארגון רשת" משותף, המאפשר לשני הארגונים ללמוד יחד, להעביר טכנולוגיה סמויה או לפתח מוצר מורכב (Lam, 1998; Darr & Talmud, 2003; Oliver & Liebeskind, 1998). בחקר כלכלות של מיעוטים אתניים, הראה וולדינגר (Waldinger, 1995) כיצד רשת מלוכדת בארצות-הברית (אירים, איטלקים ופולנים) מסוגלת לחסום נגישות של אחרים לעסקי הבנייה ולאגודי המשטרה ומכבי האש בניו-יורק. כמו-כן, וולדינגר מסביר כיצד

סולידריות ויחסי אמון, הקיימים בתוך קהילת מהגרים יהודים, מסייעים ליצירת מונופול של סוחרים יהודים בשוק היהלומים בניו-יורק. בדומה לכך הראה זו (Zhou, 1992) כי קשרי השארות של קהילת מהגרים סינים בארצות-הברית מתפקדים לגביהם כהון חברתי בתהליך של ביסוס עסקי יזמות.⁴

מחקרי הדור השני של חוקרי ההון החברתי מצאו כי ההון החברתי מותנה במצבים חיצוניים, והתאוריה עסקה בהתאמת מבנה הרשת לתנאים החיצוניים. לדוגמה, נמצא כי רשת הדוקה מהווה הון חברתי רב יותר ככל שהיחסים שרויים באי-וודאות וככל שהידע המועבר ברשת אינו סטנדרטי. לעומת זאת, בתנאים סטנדרטיים, "חורים מבניים" מהווים הון חברתי המבטיח הישרדות. לעתים נמצא ששילוב של יחסים הדוקים עם מבנה רשתי בעל "חורים מבניים" מאריך את שרידותן של פירמות (Uzzi, 1996, 1997; Talmud & Mesh, 1997).

2. בין חירות אזרחית לסולידריות קבוצתית

טוקוויל הגדיר את ההשתתפות בקבוצות ביניים, יחד עם קיומה הנורמטיבי של "אמנות ההתאגדות", כתנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה, המקשה את עלייתו של שלטון רודני. פטנם, כרבים מהפולורליסטים האמריקאים, טען בעקבותיו כי קיומה של "מידה טובה אזרחית" (civic virtue) מסביר את איכות הדמוקרטיה (Putnam, 1993). הוא הגדיר הון חברתי כאותם יסודות של ארגון חברתי הכוללים רשתות חברתיות יחד עם הערכים והנורמות הקשורים אליהן, ויוצרים תועלות חיוביות בעבור הקהילה כולה (1993). פטנם הסביר את ההבדל בין צפון איטליה המפותח וה"מתורבת" לבין דרומה המסואב בכך שבצפון קיימת מסורת רפובליקנית של השתתפות אזרחית, בעוד שדרומה של איטליה היה נתון למבנה שליטה מדרגי, בעיקר של זרים, שהגבילו בעצם כוחם כל שינוי ויוזמה מקומית ועודדו את עלייתה של המפיה בדרום (Gambetta, 1993). נוסף על כך, פטנם מזהה ירידה חדה ברמת ההשתתפות הפוליטית של הציבור האמריקני ומייחס אותה לירידתה של "אומנות ההתאגדות" של האמריקנים בזירה האזרחית. לדעתו, ירידה זו עלולה להביא ל"הרס החברה האמריקנית" (Putnam, 1993, p. 56). בעבודתו המאוחרת (2000) פטנם מבדיל בין "הון חברתי מלכד" (bonding), הבנוי מרשתות המתייחסות לזהות משותפת, לבין "הון חברתי מגשר" (bridging), המכיל רשתות מרקע מגוון. שני סוגי ההון הם הכרחיים להשתתפות אזרחית תקינה בחברה רבת-תרבותית. לטענתו, היחידים לומדים את "אומנות ההתאגדות" הטוקוויליאנית באמצעות פעילות משותפת בארגוני ספורט או עמותות התנדבותיות. בתשובה לפטנם טוענת סקוצפול (Skocpol, 1996) כי תמונת העולם הרומנטית של טוקוויל רחוקה מהמציאות האמריקנית.

⁴ גרסה זו של "הון חברתי" מזכירה את הספרות של "הכלכלה המוסרית" במדע המדינה ובסוציולוגיה (Etzioni, 1987)

היא גורסת, ובצדק, כי אין לבחון את הקשר בין היחידים בלי לבחון את האירועים הפוליטיים, שכן ההשתתפות האזרחית עוצבה על-ידי מלחמות אזרחים, על-ידי אופני ההתערבות של המדינה ועל-ידי עלייתן של מפלגות הנוטעות ברמה המקומית. לעומת זאת, נסיגתה של המדינה והחרפת השסעים המעמדיים תורמות לירידה חדה בהשתתפות האזרחית. אם כן, הון חברתי אינו בלתי תלוי במדינה ובתהליכים פוליטיים (Bowles & Gintis, 2001; 2002; Sztreter).

האגן ואחרים (Hagan et al., 1995) מצאו כי הופעת תנועות הנוער של הימין הקיצוני במזרח גרמניה היא תוצאה של פיקוח חברתי רופף (על-פי פרשנותם -- רמה נמוכה של הון חברתי), בד בבד עם קיפוח מתמשך של אזרחי המזרח. ההצטרפות לגרמניה המערבית טמנה בחובה אי-ודאות וירידה בכילול (אינטגרציה) החברתי, ולכן אפשרה לתת-תרבויות מסורתיות של הימין הקיצוני להופיע מחדש.

אופ (Opp, 1993) מצא שיוזמי המהפכה הדמוקרטית בגרמניה המזרחית התאפיינו במבנה רשתות מובחן, שסייע להם להפיל את השלטון בקלות יחסית. באופן דומה מצאו מארוול ואוליבר שיזמים פוליטיים, הפעילים בתנועות חברתיות מצוידים בהון חברתי רשת מגוון, דבר המקל את עלויות ההתארגנות שלהם (Marwell & Oliver, 1988). באחרונה החלו מכונים אורבניים אקדמיים ואקדמיים-למחצה לחקור ולהטיף להגדלת ההון החברתי של הקהילה, במטרה להבטיח דמוקרטיזציה, העצמה ורווחה אישית לתושבים.⁵ באורח דומה, בסוציולוגיה הפוליטית ואף בהיסטוריה החלה לפרוח ספרות המקשרת בין הון חברתי לבין "מעורבות אזרחית" ודמוקרטיה (Rotberg, 2001; Baron et al., 2000; Van Deth et al., 1999).

3. הון חברתי לאומי

אם לקהילה ולפירמה יש הון חברתי הקיים מעבר לרמת היחיד, מדוע לא יהיה לאומה הון חברתי? ואכן, מחקרים העוסקים בפיתוח, ובעיקר מחקרי הבנק העולמי, קישרו בין הבדלים משמעותיים בהסדרים מוסדיים לבין מבני רשתות, "תרבות" והישגים כלכליים. נמצא שיכולת המזנק (take-off point) של אומה ממצב של תת-פיתוח קשורה להסדרים חברתיים (Gerlach et al., 1992). גישה זו בלטה במיוחד בשנות השמונים והתשעים בספרות העסקית והסוציולוגית שדנה ביפן, טיוואן וקוריאה הדרומית (Hamilton & Biggart, 1992). מחקרים אלה הראו כי הסדרים חברתיים המעוגנים בהיסטוריית השליטה המקומית ומתופעלים דרך ברשתות שליטה ותיאום הם יעילים יותר משוק חופשי, ולכן מהווים "הון חברתי" ברמה הלאומית. דומה שהסוציולוגיה הכלכלית ואף הפוליטית מצאה קרדום לחפור בו -- "הון חברתי" הכולל הסדרים השוללים לחלוטין את השוק החופשי, ואף עולים עליו בתפקודיהם.

חיוניותם של "הנמרים החדשים" בדרום-מזרח אסיה נתפסה, בעיקר בשנות השמונים והתשעים, כפועל יוצא של רשתות חברתיות, בריתות בין קבוצות עסקיות, יחסים בין-מוסדיים ומערכות ערכים דומיננטיים (Gerlach et al., 1992). "הון חברתי" נתפס כיחסי רשתות ויחסי חליפין מוסדיים בין צדדים שאינם בהכרח שווים בעוצמתם. מדובר ביחסי "קואליציית פיתוח", המושתתים על כללים ולא על גחמות, על שקיפות ואמון ולא על מסתורין. יחסים אלה שוברים את החיץ המלאכותי בין "מדינה" ל"חברה אזרחית", בין "מדינה" ל"שוק" ובין "פורמלי" ל"בלתי פורמלי" (Woolcock, 1998; Szreter, 2002, p. 580), ומאפשרים ליזמים ליטול סיכונים בעידודם של המדינה ושל הארגונים הפוליטיים, בשם האינטרס ארוך הטווח של תושביה. מכאן, תחת הכותרת של "הון חברתי לאומי", צמח זן ספרותי נוסף בכלכלת הפיתוח, המנסה לאתר משתנים חוץ-כלכליים, האמורים לעזור לקהילות עניות לייסד יזמויות עסקיות, או לאפשר לעולם העסקים לעבוד באין מפריע, אך מבלי לדרוס את היחיד. רבים מן העוסקים בכלכלת פיתוח, ובעיקר בבנק העולמי, רואים את ההבדל בין מרקש לסינגפור כהבדל בדרגת ה"הון החברתי" (Grootaert & Van Bastelaer, 2002). אם מרכיבים מבניים מסוימים אכן מעודדים פיתוח, יהיה יעיל לנסח זאת במושגים של "מאגר הון חברתי" מצטבר, ולנסות למדוד אותו ולאמוד את השפעתו על פיתוח יזמות ותוצר.⁶ זוהי מגמה חיובית, מכיוון שהיא מפנה את תשומת לב הכלכלנים למשתנים חברתיים. אולם התייחסותם של כלכלני הבנק העולמי לעולם החברתי, בדומה לחוקרי קהילה, היא פורמליסטית, א-היסטורית ולוקה בשטחיות. לדוגמה, הבנק העולמי ניסה לפתח "נוסחה להון חברתי", האמורה להגדיל את התשואה החברתית (Dasgupta, 2000).

באופן דומה, גם מדעני מדינה אינם משתחררים ממגבלותיהם בטיפולם בהון החברתי. רבים מהם מנסים לפתח את ההון החברתי ל"פסיכולוגיה קהילתית". אינגלהארט (1997, Ingelhart), לדוגמה, השווה במחקרו בין 43 אומות, וניסה לקשר בין משתנים פסיכולוגיים, כגון הבעת אמון, לבין צמיחה כלכלית ויציבות דמוקרטית.

בדומה לפטנם, פוקויאמה מצייר תמונה פרסוניאנית, המשווה בין כמה תרבויות כ"תרבויות של אמון". טענתו העיקרית היא שרמות גבוהות של חברותיות (הון חברתי) ונאמנות משפיעות על רצונם של העובדים לשתף פעולה ביניהם, ואילו שיתוף הפעולה בין העובדים תורם לפריחה ולשגשוג כלכלי. "מלאי האמון" משפיעים על רמות ההון החברתי המיוצר באותה חברה, ואילו הון חברתי משפיע על השגשוג הכלכלי בחברות השונות. פוקויאמה מצא כי יפן מאופיינת בתרבות אמון גבוהה (עובדים הבטוחים במיצב התעסוקתי שלהם), ולכן תהליך הייצור מתנהל באופן יצרני ויעיל. בסין, לעומת זאת, קשרי השארות הם

⁵ אתר אינטרנט: שגיאה! מקור ההפניה לא נמצא..

⁶ אתר אינטרנט: שגיאה! מקור ההפניה לא נמצא..

מנגנון התעסוקה השולטני ביותר, ולכן הם מהווים מכשול בפני יצירת הזדמנויות לחידושים, ומונעים בכך את שגשוגה של הכלכלה הסינית (Fukuyama, 1995).

להוציא יוצאי דופן ספורים, רוב האוחזים בגישה זו נוטים להניח הנחות פונקציונליסטיות, ולמזער או לבטל כליל את הגורמים העיקריים להבדלים בין האומות, ובראש ובראשונה את קיומה של מערכת עולמית המושתתת על אי-שיוויון, תלות וניצול. נוסף על כך, רוב המחקרים מסוג זה מוטים לכיוון הפלורליסטי, ומתעלמים מתפקידם המכריע (והמכונן, לעתים) של המדינה ושל המבנה הפוליטי ביצירת ההון החברתי או בשקיעתו (Skocpol, 1996; Bowles & Gintis, 2002).

בין הון חברתי לנטל חברתי ומושגי

א. "פני יאנוס": ליכודיות כנטל

האנסן (Hansen, 1998) מצא כי בתהליך של קבלת החלטות, קשרים חזקים פוגעים ביכולתה של קבוצת המנהלים להגיע לפתרון יצירתי ומהיר. בעקבות מערכת הנורמות שנוצרה בין חברי הקבוצה, המנהלים גילו הסתייגות מפנייה לגורמים חיצוניים בתהליך ההתייעצות. מכאן שקשרים חזקים יוצרים "עיוורון קבוצתי", המונע ייבוא חידושים לארגון. באופן דומה, גרג'ולו ובנסי (Gargiulo & Benassi, 1999) מצאו שקשרים חזקים בין מנהלים מונעים את גמישותם. תלמוד (1999) הראה כיצד הון חברתי נוטה לאבד מערכו במשך הזמן, ואותם גורמים שתרמו בעבר ליצירת הון חברתי ויצירתיות ארגוניים נהפכים לגורמי קשיחות ולנטל ארגוני. בהתאם לכך, אוזי (Uzzi, 1996; 1997) ותלמוד ומש (Talmud & Mesh, 1997) קבעו ששילוב בין שני סוגי ההון החברתי (ליכודיות ו"חורים מבניים") מבטיח את שרידות הפירמה, מכיוון שהוא ממצה את היתרונות והחסרונות של שני סוגי ההון. סטאק (Stack, 1974), וואת'נאו (Wuthnow, 1997) ובורז'ואה (Bourgeois, 1991) מצאו כי רשתות מלוכדות בקרב קהילות מיעוטים עלולות להוות נטל על השחקנים עצמם ולהגביל את פעולתם הכלכלית. בעקבות תחזוקה של קשרים חזקים עם משפחה ועם שכנים חסרי הון כלכלי, רשת התמיכה הקהילתית סוגרת על הפעילים, ועל כן מונעת את חבריה מצבירת נכסים חומריים.

ב. ביקורת אנליטית

הון חברתי הוא מושג מפרה, משום שהשימוש בו מסיט את הדיון מהתנהגות של יחידים (מיקרו) מחד גיסא, או ממושגי החפצה (ראיפיקציה) של מבנה חברתי (מקרו) מאידך

גיסא, לדיון המתמקד **בדפוסי יחסים בין שחקנים, מוסדות ויחידות חברתיות**. לפיכך, המושג מהווה מטרייה אנליטית, המקשרת בין מיקרו למקרו כתאוריה ברמת הביניים (meso). הוא מחזיר למרכז הדיון את ההקשר המבני של הפעולה, מבלי לזנוח את הדיון בערכים. עם זאת, יש הגורסים כי עצם השימוש במונח "הון חברתי" הוא א-היסטורי, ומהווה עדות לאימפריאליזם כלכלני, הדין בעולמנו כבמושא תועלתני הניתן לצבירה ולניצול. השימוש הגורף במונח ובגרסותיו הרבות הביאו לכשלים המרכזיים הבאים:⁷

רב-גרסתיות וגרסתיות-יתר: השימוש ב"הון חברתי" נוטה להיות רב-תחומי ובין-תחומי, והוא אף פופולרי בקרב אנשי מעש. חרף התועלת בשבירת מחיצות בין-דיסציפלינריות, נראה שהשימוש במונח הון חברתי רצוף אי-הסכמות חריפות וסתירות אנליטיות. אמנם רב-גרסתיות יכולה להיות מפרה ומבורכת, אך גרסתיות-היתר של "הון חברתי" גורמת עמימות אנליטית, ומונעת הבניית תאוריה פרסימונית בת-הפרכה.

ניתוחים סטטיים ודטרמיניסטיים: הדגש במושגים תועלתניים סטטיים בלוויית הטיות פונקציונליות הביא לתת פיתוח של כלים מתודולוגיים שישמשו לבדיקת תהליכי הבניה של נגישות למשאבים, וכן הביא לחסימה של אחדים מן הכלים הקיימים. כמו-כן יש צורך בפיתוח תאוריה המקשרת בין הון חברתי לבין "עול חברתי" ואי-שוויון. ומעל לכל, הישענות על דטרמיניזם מבני מביאה להעדר בולט של חקר "תוכן היחסים", הנשען גם על פרשנות השחקן.

טאוטולוגיה בין סיבה לתוצאה: מעבר לאי-ההסכמה על רמות הניתוח במחקרי ההון החברתי, חוסר ההבחנה בין הון חברתי לבין התשואות של הון חברתי יוצר בלבול אנליטי ואמפירי בין הון חברתי כמקור לפעולה חברתית לבין הון חברתי כתוצאה של הפעולה. נטייתם של רוב החוקרים להתמקד במחקרים סטטיים בלוויית ההטייה לדטרמיניזם מבני הביאו לידי כך ש"הון חברתי" מופיע לעתים כסיבה ולעתים כתוצאה. לכן דרושים מחקרים דינמיים רבים יותר, כדי למנוע טאוטולוגיה מסוג זה.

שטוש בין טובת הקבוצה לטובת ה"אחר": אלה המדגישים את ההון החברתי הקולקטיבי סובלים מכשל טאוטולוגי, משום שהליכודיות קיימת לעתים רק בעיני המתבונן. הון חברתי השייך לקבוצת זהות בלעדית (אפילו אם מדובר בקבוצת מהגרים) עלול להוות נטל על חלקים אחרים של החברה. לדוגמה, ה"הון החברתי" של המפיה מיטיב עם חבריה, אך מהווה נטל חברתי לאומי. ליכודיות הפשע המאורגן תורמת להתפוררות החברה. בדומה לכך, ליכודיות קבוצתית עלולה להיות בעוכרי הקהילה, מכיוון שקבוצה מסתגרת נוטה לאסור את השתתפותם של "אחרים" בה. כדי שאדם יתרום ל"מעורבות אזרחית", עליו להיות קשור באחרים.

⁷ ביקורת זו מושפעת בעיקר משולר (Schuller et al., 2000) ופיין (Fine, 2001).

טטטוש בין מבנה לתרבות והחפצה של תרבות: חלק מן החוקרים מגדירים הון חברתי כמושג מבני,⁸ בעוד אחרים מדגישים היבטים נורמטיביים ומוסדיים.⁹ קיים טטטוש בין הון חברתי המושג כ"יסוד תרבותי" לבין יסודות מבניים אחרים, כגון רשתות.¹⁰ האוחזים בהסברים נורמטיביים ומוסדיים נוטים להציע הסברים פונקציונליסטיים, הרואים בתרבות מקשה אחידה. נוסף על כך, חלק מההסברים הנשענים על תפיסות של "הון חברתי" נוטים להיות סטטיים ואף מעגליים (מכיוון שהון חברתי מוגדר על-פי התגמולים שהוא מביא לקבוצה או ליחיד), בעוד חלק אחר מדגיש דווקא תהליכים דינמיים או פרקדוקסליים של הון חברתי (Talmud, 1999; Varese, 2001).

בעית האגרגציה: המעבר בין הון חברתי של היחיד לבין הון חברתי קבוצתי אינו מושג באורח ממצה (Portes, 1998). כך שנותרת "קפיצה לוגית" בין הפרט לבין החברה. באופן דומה קיים בלבול בין רשתות של יחידים לבין המבנה החברתי המייצר אותן, וכן בין אינטרסים של הכלל לבין האינטרסים המגוונים של היחידים. רוב החוקרים המשתמשים ב"הון חברתי" ברמה היחידנית מניחים מבחינה אפיסטמולוגית שהיחידה הפעלנית היא תועלתנית. אולם אין אבחנה אונטולוגית חדה בין ההניעות של הפרט. הנחות של מיצוי מרב התועלת הכלכלית, לדוגמה, ממותנות על-ידי הנחות באשר לרצון הפרט לרכוש מוניטין ומיצב. מכיוון שהמבט הסוציולוגי על ההון החברתי מניח שחקן רציונלי אך חברתי, רציונליות השחקן חייבת להיות שזורה במבנה החברתי.¹¹ אופן השיזור של היחיד במבנה החברתי אינו מפורש בחלק מהתאוריות של הון חברתי קבוצתי.

הון חברתי ורנטה

1. בין אינדיבידואליזם מתודולוגי להולניזם אונטולוגי

כדי די לעקוף חלק מן הבעיות הללו, אנו נוקטים עמדה מתודולוגית של מתודולוגיית יחסים (Relational methodology). על-פי השקפתנו, השחקן פועל כיחיד (יחידנות מתודולוגית), אך פעולותיו שזורות ביחסים חברתיים המעוצבים גם על-ידי מבנה נרטיבי ופוליטי הקיים

⁸ בראון, לדוגמה (Brown, 2000).

⁹ בדומה לוולקוק (Woolcock, 1998).

¹⁰ בספרות הדנה בפיתוח וב"מעורבות אזרחית" נפוצה מאד התאמה פורמלית (אך לאו דווקא מהותית ותקפה) בין משתני הניתוח לבין המדדים. לדוגמה, פטנבם בודק את החברות בקבוצות משניות על-פי רישום חברים למועדוני כדורת וכנסיות, "אמון" נבדק על-פי הסכמה להיגדים מכלילים על טבע האדם, "וולונטריזם" נקבע על-פי המספר היחסי של העמותות וכו'.
¹¹ רציונליות השחקן שזורה בארבעה ממדים אנליטיים: פוליטי, מבני, תרבותי וקוגניטיבי. מפאת קוצר היריעה, נבצר מאתנו להסביר כדבעי את החלוקה הזאת (ראו: Zukin and DiMaggio, 1990).

מעבר לשחקן (כוליות אונטולוגית).¹² אופן השיזור קובע מהי מידת ההון החברתי המוקנה לשחקן, כיחיד וכחבר בקבוצה.

אנו מגדירים הון חברתי כ"כל יתרון הנובע באופן שיטתי מהמבנה החברתי". רנטה היא התגמול המתקבל על הון חברתי. נוסף על כך אנו מבחינים בעקבות סורנסן (Sorensen,) (2000) בין הון חברתי הנובע מניצול, לבין הון חברתי הנובע משיתוף.

2. הון חברתי הנובע מניצול

התגמול על הון חברתי הנובע מניצול של אי-שוויון, מחמס ומניכוס הוא רנטה נצלנית. רנטה נצלנית היא תגמול עודף, הנובע מחריגה שיטתית ממאזן תגמולים "הוגן" לטובתו של שחקן המנצל לרעה את יתרונו החברתי.¹³ רנטה נצלנית נוצרת בזכות היכולת להגביל את עמדת האחר, או להפוך את עמדת השחקן לעדיפה בגלל הדרת האחר. במקרה כזה, הון חברתי מוגדר על-פי מידת הבלעדיות של שליטת השחקן על עמדה חברתית. ניכוסה של הרנטה תלוי בהתפלגות התלות בין השחקנים. רנטה נצלנית היא התמורה הניתנת על הון חברתי בנוסח ברט (1992), הנזכר למעלה. הנחתנו היא ששחקן תכליתי יעדיף לקבל את מרב התגמולים, אם המבנה החברתי יאפשר לו לחמוס משאבים. לדוגמה, אם בני זוג חוזרים מעבודתם, והגבר שותה בירה מול הטלוויזיה בעוד בת זוגו מכבסת גרביים, הרי הגבר נהנה מיתרון אף שלא היה לו חלק ביצירתו, יתרון שקיים בזכות המבנה המגדרי של חלוקת העבודה הביתית. במילים אחרות, הגבר מרוויח מהמבנה החברתי של הזוגיות, מבנה יחסים אשר מושתת על "משחק סכום אפס", מכיוון שהשחקן הרציונלי מבין שתגמוליו יגדלו אם יחמוס את האחר או יגביל את נגישות היריב למשאב חברתי רלוונטי. נוסף על כך, ביחסים של ניצול מפורש בולט חוסר האמון ההולך וגדל בין השחקנים.

3. הון חברתי הנובע משיתוף

רוב התאוריות המקרו-סוציולוגיות, התופסות את היחיד כ"מחוברת-יתר", אינן רואות את השיתוף החברתי כבעיה. לעומת זאת, הבעייתיות של השיתוף מתחדדת אם אנו מניחים שהשחקן הוא רציונלי. מהנחה זו ניתן לשער ששיתוף בין שחקנים יתקיים אם הוא מגדיל את התועלות של כל אחד מהשחקנים בנפרד.¹⁴ הוא מהווה הון חברתי קבוצתי, ומתקיים אם יש ביניהם תלות סימביוטית או הדדית. במצב זה יש לשחקנים בעלות משותפת על יחסים חברתיים, ישירים או עקיפים. שיתוף מהווה "הון חברתי" אם יחסים הדוקים בין הפעלנים יוצרים סימביוזה, המשלבת את יכולותיהם ומעניקה להם מסוגלות יתרונית, שאין לכל אחד

¹² לדעתנו, כך אפשר לפרש גם את היחידנות המתודולוגית של וובר, שניתח פעולה חברתית בהקשר של אילוצים מבניים.

¹³ "חליפין הוגן" הוא מושג היוריסטי, שאינו קיים בהכרח במציאות.

¹⁴ שיתוף מתוך כפייה מוגדר כהון חברתי הבנוי על ניצול.

מהם בנפרד.¹⁵ אפשרות נוספת היא שיתוף פעולה המגדיל את יכולתו של השחקן עקב השקעת הקבוצה בהשקעה ציבורית, היוצרת "טובין ציבורי" (collective goods). לפירמות המקיימות יחסי אמון וקרבה עם פירמות נוספות יש יתרון סינרגטי, שאף פירמה לא הייתה מסוגלת להגיע אליו בנפרד. בדומה לכך, השקעות הממשלה בתשתית מגדילות את התועלת של כל היחידים.¹⁶ ההפרש בין התגמול של השחקנים המשתפים פעולה לבין התגמול שהיו מקבלים במצב לא-שיתופי מוגדר כ**רנטה משולבת** (composite rent). לעתים מזומנות, הון חברתי הנובע משיתוף ממושך מתאפיין ברשת יחסים מסתגרת, היוצרת יחסי אמון קהילתיים. יחסי האמון משתמרים, מכיוון שהתלות הסימביוטית המתמשכת בין השחקנים מונעת אותם מניצול האמון לרעה, דבר שהיו עושים בלי היסוס אילו היו רציונליים באורח מובהק ואילו היו יחסיהם חד-פעמיים. על-פי גישה זו, השחקן הרציונלי, השזור ביחסים ארוכי טווח, משתף פעולה אפילו באופן אלטרואיסטי, שאינו עולה בקנה אחד עם התאוריה הפשטנית של בחירה רציונלית, מכיוון שהוא נהנה לטווח ארוך מן ההישגים של חבריו לרשת. רנטה מורכבת או משולבת היא התגמול הניתן על הון חברתי בנוסח קולמן (1988) או פטנם (2000).

4. לקראת הזרה של משטרי רנטות

אחד התפקידים של מחקר העוסק בהון חברתי מתוך גישת הסוציולוגיה של הרנטה הוא לחשוף את המערך הכללי של תלות ואי-שוויון המגולם במשטר הרנטות. משטר הרנטות קובע את רמות התלות בין השחקנים, ומכאן את הפוטנציאל של ההון החברתי שלהם. ברמת היחיד ייתכן קיום סימולטני של רנטה נצלנית עם רנטה משולבת (סימביוטית). לדוגמה, בין קבלן בניין לספק מזגנים יכולה להתקיים רנטה סימביוטית (היחסים ביניהם אינם חוזיים, מכיוון שיש ביניהם היכרות מעמיקה ויחסי אמון). יחסים שאינם חוזיים מגבירים את הגמישות והמהירות של קשירת העסקות בין השחקנים, ומהווים יתרון תחרותי. עם זאת, ייתכן שבמערכת יחסי אמון כזאת קל לבעל הכוח (הקבלן) לחמוס תגמולים משותף הסחר שלו (הספק). במילים אחרות, קיומה של הרנטה הסימביוטית של הזוג אינה סותרת את יכולת הרנטה הנצלנית של אחד מהם.¹⁷

לעומת זאת, הוגים המתמקדים בהגדרת ההון החברתי ברמה הקולקטיבית (כמו פטנם), תופסים את ההון החברתי כמקנה רנטה מורכבת בלבד. אך קיים מתח מתמיד בין תלות סימביוטית ורנטה מורכבת, האופייני לתהליך ייצור (המתקיים תחת כסות של "טובת הכלל"), לבין הקצאת התגמולים בין המשתתפים, ומתח זה עשוי לחשוף רנטה נצלנית. אחת הדרכים לנסות ולטשטש את הסתירה בין שני התהליכים של יצירת הרנטות הוא באמצעות

¹⁵ ואכן, Bowels & Gintis סבורים שיש להחליף את המושג "הון חברתי" ב"יכולת חברתית" (2001).

¹⁶ אם כי לאו דווקא באותה מידה.

¹⁷ מצב זה אופייני גם לזוגיות ולנישואים. ישנה השלמה סימביוטית מסוימת בין בני הזוג. אך בדרך כלל הגבר נהנה גם מרנטה נצלנית מעבודת הבית של האישה.

יצירת נרטיבים, הממשטרים את היחסים בין השחקנים, לאו דווקא כמזימה מכוונת ולא תמיד בהצלחה.¹⁸ לעתים הנרטיב השליט מדגיש את התלות ההדדית בין השחקנים בייצור, במאמץ מלחמתי, בקיומה של מערכת פוליטית וכד', ובכך הוא מסייע לטשטוש או להסתרת קיומה המסיבי של רנטה נצלנית, המוענקת לבעלי זכויות יתר בשלב ההקצאה.

בעשור האחרון נוצרה ביקורת נוקבת כלפי הדטרמיניזם המבני הגלום בתורת הרשתות, שהביאה להתפתחותו של שיח הממזג בין גישה נרטיבית לבין תורת הרשתות.¹⁹ אמנם שיח זה עדיין נמצא בתחילת דרכו, אך יש לו פוטנציאל למזג את הגישה המבנית עם ניתוח דינמי של תוכן היחסים. ווייט (White, 1992) סבור שאפשר לעמוד על מקורות השינויים בקשרים החברתיים באמצעות ניתוח נרטיבי. לטענתו, באמצעות מבט סיפורי, השחקנים יוצרים, ממירים (switching) ומשנים את קשריהם; כלומר, יוצרים תהליך שינוי ברשת עצמה. מן העבר האחר, יחסים חברתיים שזורים בסיפורים. ניתוח נרטיבי חושף, אם כן, את הרובד הפנומנולוגי של מבט השחקנים, המשפיע באופן קריטי על פעולתם החברתית, הן ביחסי שיתוף והן ביחסי ניצול. עם זאת אפשר ניתן לטעון שמבטם של השחקנים על משטרי רנטות שזור בראש ובראשונה בעולם חומרי-כוחני, המהווה אילוץ על מסגרת היחסים.

גישתה של מרגרט סומרס (Somers, 1994) מהווה דוגמה לניתוח נרטיבי של יחסים, החושפת כיצד היחיד מבין את מערך התלות בסביבה דרך כינון זהותו. סומרס מציעה להמיר את המושג "חברה" במושג "**מסגרת היחסים**" (Relational Setting), הכולל את דפוס היחסים בין מוסדות, את הנרטיבים הציבוריים ואת הפרקטיקות החברתיות. באופן דומה היא מציעה להחליף את מושג ה"אינטרס" ב"זהות", מתוך תפיסה שאנשים מונעים למעשה על-ידי יחסים שהם שזורים בהם, ולא על-ידי האינטרסים שאנו, כחוקרים, "מדביקים" להם.

גישת הזהות מתמקדת באופן שבו בני אדם **מאפיינים** את עצמם. תהליך זה הוא גמיש, אך גבולותיו נקבעים על-פי "מסגרת היחסים". השחקן אינו ממציא את הסיפור, אלא בוחר מתוך מבחר של סיפורים, הקיים מעבר ליחיד אך נתון לפרשנותו בהשפעת יחסים חברתיים. סיפורים אלה מספקים הסבר לכינון הזהות ולניכוס בררני של יסודות מההיסטוריה של היחסים. השחקן מתאים את הסיפור, כך שיתאים ל"זהות" שלו-עצמו, ובמקביל הוא תופר את "המציאות" כך שתתאים לסיפור שלו (Somers, 1994).²⁰

הקישור בין תורת הרשתות הכללית לבין **הגישה הנרטיבית** עשוי להאיר תהליכי הישענות של משטרי רנטות על נרטיבים, ואת האופנים שבהם יחידים וקבוצות נרתמים וקשורים לזהות, לעמדות ולמשאבים חברתיים.

¹⁸ נקודה זו דומה למבט של "משטרי הצדקה" (סילבר, 2001). ראו גם רזניק ופרנקל (2000).
¹⁹ מבשרה העיקרי הוא הסוציולוג Harrison White (1992). ראו הצגה מתודית אצל אמירבאייר (Emirbayer, 1997).

²⁰ על-פי גישה ניאו-קונטיאנית או וובריאנית, אפשר לטעון כי למשטר רנטות יש שני היבטים: חומרי-אובייקטיבי ופנומנולוגי או אינטר-סובייקטיבי.

סיכום

דומה שהמושג "הון חברתי" הוא בעל ערך רב, שכן הוא פותח צוהר חברתי כלכלני-לכאורה: הוא מסביר את האופן שבו הפעולה החברתית של היחיד מושפעת מתועלות ברמת היחיד או ברמת הקבוצה, אך תוך כדי מתח בין תמונת העולם הכלכלנית לבין ההנחות האפיסטמולוגיות של הסוציולוגיה. עם זאת, למושג "הון חברתי" יש הגדרות מעורפלות, מגוונות ואף סותרות. חלקן מניחות עולם מחיה תועלתני-רציונלי, אך חלקן בוחרות להדגיש יסודות אונטולוגיים פונקציונליסטיים. לעומת זאת, שימושים אחרים מובילים להסברים טאוטולוגיים המניחים את המבוקש. ערפול מושגי זה יוצר בלבול בין מקורותיו של ההון החברתי לבין תוצאותיו. חמור מכך, הטשטוש המושגי תורם לשגשוגם של הסברים דטרמיניסטיים וסטטיים, ומסייע להתעלמות ממנגנונים פוליטיים והיסטוריים. כמו-כן, טשטוש זה מוביל לחוסר הבחנה אנליטית בין הון חברתי ברמת היחיד לבין הון חברתי ברמת הקבוצה, ובין "הון חברתי" ל"נטל חברתי".

נראה לנו שקישור בין תאוריות של הון חברתי לבין הסוציולוגיה של הרנטה עשוי להנהיר תהליכי שיתוף, חמס ואי-שוויון הקיימים בו-זמנית. שילוב זה יוכל לאפשר ניתוח שיטתי ומושכל של תהליכי יצירת משטרי רנטות, המהווים יסוד מכונן של הון חברתי הן ברמת היחיד והן ברמה הקבוצתית. חשוב לא פחות, פרוייקט מעין זה יחזיר את מושג "הון החברתי" לדיון ביקורתי יותר, המקשר בין הון חברתי לבין כוח, מדינה ואי-שוויון.

רשימת מקורות

סילבר-פרידריך, א. (2001). סוציולוגיה ביקורתית במבחן הביקורת: מסוציולוגיה פרגמטית לסוציולוגיה תרבותית. **תאוריה וביקורת**, 19, 191--215.

רסניק, ג' ופרנקל מ' (2000). מסוציולוגיה ביקורתית לסוציולוגיה של הביקורת: הסוציולוגיה הפרגמטיסטית של לוק בולטנסקי. **תאוריה וביקורת**, 17, 101--122.

תלמוד. א' (בדפוס). רשתות חברתיות. בתוך: נ' ברקוביץ וא' רם (עורכים), **אנציקלופדיה של הסוציולוגיה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

Adler, P. & Kwon, S. (1998). Social capital: The good, the bad and the ugly. In E. L. Lesser (Ed.), *Knowledge and social capital: Foundations and applications*, pp. 89--115. Boston, M.A.: Butterworth Heineman.

Baron, P., Schuller, T. & Field, J. (2000). Social capital: Critical perspectives. Oxford: Oxford University Press.

- Blanchard, A.L. & Horan, T. (1998). Social capital and virtual communities. *Social Science Computer Review*, 16, 293--307.
- Bourdieu, P. (1985). The forms of social capital. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1993). *Sociology in question*. London: Stage.
- Bourgois, P. (1991). *In search of respect: Selling crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowles, S. & Gintis, H. (2001). *Social capital and community governance*. Santa Fe Institute, <http://www.santafe.edu/sfi/publications/working?papers.html>.
- Brown, T.F. (2000). *Theoretical perspectives on social capital*. <http://jhunix.hcf.jhu.edu/~tombrown/Econsoc/soccap.html>
- Burt, R. (1992). *Structural holes: The social structure of competition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 95, 95--120.
- Coleman, J.S. & Husen, T. (1985). *Becoming adult in a changing society*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development.
- Darr, A. & Talmud, I. (2003). The structure of knowledge and seller--buyer networks in the market for emergent technologies. *Organization Studies*, 24(3), 435--453.
- Dasgupta, P. (2000). Economic progress and the Idea of social capital. In P. Dasgupta and I. Serageldin (Eds.), *Social capital: A multifaceted perspective*, pp. 325--424. Washington, D.C.: World Bank.
- Emirbayer, M. (1997). Manifesto for a relational sociology. *American Journal of Sociology*, 103, 281--317.
- Etzioni, A. (1987). *The moral dimension: Toward a new economics*. New York: Free Press.
- Fine, B. (2001). *Social capital versus social theory: Political economy and social science at the turn of the millennium*. London: Routledge.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Gambetta, D. (1993). *The Sicilian mafia: The business of private protection*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gargiulo, M. & Benassi, M. (1999). The dark side of social capital. In S.M. Gabbay & R. Leenders (Eds.), *Corporate social capital: Networks for strategy, marketing, human resources and entrepreneurship*, pp. 298--323. Amsterdam: Kluwer.
- Gerlach, M., Lincoln J. & Takahash, P. (1992). Keiretsu networks in the Japanese economy: A dyad analysis of intercorporate ties. *American Sociological Review*, 57, 561--585.
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360--1380.
- Grootaert, C. & Van Bastelaer, T. (Eds.) (2002). *The role of social capital in development: An empirical assessment*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Hagan, J., Merkens, H. & Boehnke, K. (1995). Delinquency and disdain: Social capital and control of right-wing extremism among east and west Berlin youth. *American Journal of Sociology*, 100, 1028--1052.
- Hamilton, G. (1996). *Asian business networks*. Berlin: De Gruyter.

- Hamilton, G. & Biggart, N.W. (1992). Market, culture, and authority: A comparative analysis of management and organization in the Far East. In M. Granovetter & R. Swedberg (Eds), *The sociology of economic life*, pp. 181--224. Boulder : Westview Press.
- Hansen, M. (1999). The search-transfer problem: The role of weak ties in sharing knowledge across organizations subunits. *Administrative Science Quarterly*, 44(1), 82--111.
- Ingelhart, R. (1997). *Modernisation and post-modernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kawachi, I., Kennedy, B.P. & Lochner, K. (1997). Long live community: Social capital as public health. *The American Prospect*, 35, 55--9.
- Lam, A. (1998). *Tacit knowledge, organizational learning and innovation: A societal perspective*. Druid Working Paper No. 22--98.
- Liebeskind, J., Oliver, A., Zucker, L. & Brewer, M. (1996). Social networks, learning and flexibility: Sourcing scientific knowledge in new biotechnology firms. *Organization Science*, 7(4), 428--443.
- Lesser, E.L. (Ed.) (2000). *Knowledge and social capital: Foundations and applications*. Boston, M.A.: Butterworth Heineman.
- Lin, N. (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge University Press.
- Lin, N., Vaughn, J.C. & Ensel, W.M. (1981). Social resources and occupational status attainment. *Social Forces*, 59(4), 163--1181.
- Marwell, G. & Oliver, P.E. (1988). Social networks and collective action: A theory of critical mass III. *American Journal of Sociology*, 94, 502--534.
- McAdam, D., Tarrow, S. & Tilly, C. (2001). *Dynamics of contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Minkoff, D. & April, C. (1997). Producing social capital: National and social movements and civil society. *American Behavioral Scientist*, 40(5), 618--605.
- Nahapiet, J. & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital and organizational advantage. *The Academy of Management Review*, 23(2), 242--266.
- Oliver, A.L. & Liebeskind, J.P. (1998) "Three Levels of Networking for Sourcing Intellectual Capital in Biotechnology." *International Studies of Management and Organizations*, 27(4): 76--103.
- Opp, K. & Gern C. (1993). Dissident groups, personal networks, and spontaneous cooperation: The East German revolution of 1989. *American Sociological Review*, 58, 659--680.
- Orr, J. (1990). Sharing knowledge, celebrating identity: Community memory in a service culture. In D. Middleton & D. Edwards, *Collective remembering*, pp. 169--189. Sage: London.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. in E.L. Lesser (Ed.), *Knowledge and social capital: Foundations and applications*, pp. 43--69. Boston, M.A.: Butterworth Heineman.
- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.

- Putnam, R.D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy* 6, 65--78.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone : The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Rose, R. (2000). Getting things done in an antimodern society: Social capital networks in Russia. In P. Dasgupta & I. Serageldin, *Social capital: A multifaceted perspective*, pp. 147--171. Washington, D.C.: World Bank.
- Rotberg, R.I. (Ed.) (2001). *Patterns of social capital: Stability and change in historical perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1996). Unsolved mysteries: The Tocqueville files. *The American Prospect*, 7(25).
- Somers, M.R. (1994). Narrative and the constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society*, 23(5), 605--650.
- Sorensen, A.B. (2000). Toward a sounder basis for class analysis. *The American Journal of Sociology*, 105(5), 1523--1558.
- Szreter, S. (2002). The state of social capital: Bringing back in power, politics, and history. *Theory and Society*, 31(5), 573--621.
- Talmud, I. (1992). Industry market power, industry political power, and state support: The case of Israeli industry. *Research in Politics and Society*, 4, 35--62.
- Talmud, I. (1994). Relations and profits: Imperfect competition and its outcome, *Social Science Research*, 23:109-135.
- Talmud, I. & Mesh, G.S. (1997). Market organization and corporate instability: The ecology of inter-industrial networks. *Social Science Research*, 26, 419--441.
- Talmud, I. (1999). Corporate social capital and corporate liability. In S.M. Gabbay & R. Leenders (Eds), *Corporate social capital: Networks for strategy, marketing, human resources and entrepreneurship*, pp. 96--195. Amsterdam: Kluwer.
- Tsai, W. & Ghoshal, S. (1998). Social capital and value creation: The role of intrafirm networks. *Academy of Management Journal*, 41(4), 464--476.
- Uzzi, B. (1996) The sources and consequences of embeddedness for the economic performance of organizations: The network effect. *American Sociological Review*, 61, 674--698.
- Uzzi, B. (1997). Social structure and competition in interfirm networks :The paradox of embeddedness. *Administrative Science Quarterly*, 42(1), 35--67.
- Van Deth, J.W., Maraffi, M., Newton, K. & Whiteley, P. (Eds.) (1999). *Social capital and european democracy*. London: Routledge.
- Varese, F. (2001). *The Russian mafia: Private protection in a new market economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Waldinger, R. (1995). The "other side" of embeddedness: A case study of the interplay between economy and ethnicity. *Ethnicity and Racial Studies*, 18, 555-580.
- White H. (1992). *Identity and control: A structural theory of social action*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2), 151--208.
- Wuthnow, R. (1997). *The changing character of social capital in the United States*. Princeton University Working Paper, Princeton University.

- Zhou, M. (1992). *New York's Chinatown: The socioeconomic potential of an urban enclave*. Philadelphia: Temple University Press.
- Zukin, S. & DiMaggio, P. (Eds.) (1990). *Structures of capital: The social organization of the economy*. Cambridge: Cambridge University Press.